

החפירה ברגמים למערבה של ירושלים

(דין-וחשbon ראשון על שתי עונות-החפירה של שנת 1953)

מאת

רות עמירן

א. הקדמה

קבוצת הרגמים שבחרים למערבה של ירושלים, סוג מיוחד הם בתחום התופעות הארכיאולוגיות. שינו את פני הנוף הטבעי של הארץ. ממדיהם, צורתם הגיאומטרית וריכוזם באיזור אחד עושם אותם בעיה בפני עצמה במחקר הארכיאולוגי.

אנו נזקקים כאן לשם רגם (רגמים). בעקבות הערבי ר' גם, לפי שאיןנו מחייב שום פירוש מהותי, שלא כשלושת המונחים האחרים: טומולוס, גל וגלעד. טומולוס משמעו בלטינית גבעת-קבר, והוא מונח שנכנס לספרות הארכיאולוגית לצין בו את המנגן הנוהג בתרבויות שונות ובתקופות שונות להרים גל אבני או עפר על-גביו הקבר ו'). גם הרגמים שלנו נזכנו בספרות הלועזית בכינוי זה. לדעתנו, הגל המקראי אף הוא מכון למנגן הקבורה בטומולוס, כגון במעשה עכן, שהוא וכל אשר לו נשרפו וננסלו, זוקימו עליו גל אבני גדול עד היום הזה" (יהושע, ז' א'-כ'ז). וכן הסיפור על קבורתו של אבשלום: "וישליך אותו אל הפחת הגדול ויציבו עליו גל אבני גדול מאד" (שמ"ב, י"ח, י"ז). שונה משנים ממשעות של גלעד המקראי (בראשית, ל' א' מ"ד-מ"ח). שיפורשו גל אבני שהוקם לעדות, וקשה להעלות על הדעת שייהיו בהרכבו של גלעד שום מבנים.

תופעה זו פוררת את דעתם של חוקרי ארץ-ישראל מימי הסקר של الكرן הבריטית לחקר א"י (PEF) ועד לדורנו, ואפק-על-פיידן לאנערכו בתקופת שמונים השנים שעברו מאו אלא פעולות מוגבלות של מחקר ממשי באיזור

ה) נגן הטומוליanganatolia, ועי' לקמן הערתא 8. וכן V. G. Childe, The Danube in Prehistory, Oxford 1929. Ch. XV: The Tumulus Bronze Culture. M. Rostovtzeff, The Iranians and Greeks in South Russia, Oxford 1922.

Ch. III: The Cimmerians and Scythians in South Russia.

הרגמים וברגמים גופם. תופעה זו של הרגמים יצאת מוקפתת מכל שלוש הדרגות שהמחקר הארכיאולוגי נעשה בהן, והינו: א) סקר מפורט של האיזור; ב) חקירת הבעיה מבחינה גיאוגרפית-היסטוריה; ג) חפירות. למנ הסקר והמייפוי שנערכו על-ידי המודדים והארציאולוגים של הקרן הבריטית לא נעשה כל סקר באיזור. גם הצד הגיאוגרפי-היסטורי של הבעיה עדין לא נחקר, ויש לחשש שאטיותה של הבעיה, אם ניתנה רשות לומר כן, ובעיה המורור היו מקשים מאוד לטפל בה במכשורם המקבילים בבדיקה של בעיות טופוגראפיות-היסטוריות. מהעדר כל נקודה-אחויה במתוחם של הרגמים קשה היה להעלות מתוך המקורות השונים שום רמזים. וכבר העיד האב וינסנט בסקריםו על החפירה של אולבריט, שלא נשמרו בפי תושבי הסביבה שום מסורות זוכரנות שיש בהם כדי להאיר את התופעה. אף לא נערכה מעולם בדיקה שיטית של ממצא החרסים שעל פניהם שתי הרגמים וביניהם. ונראה לי, שיש מקום לחושש שבחמת מיוטם של החרסים שאפשר ללקטם על פניהם רובם של הרגמים, אין בדיקת החרסים שעל פניהם השתח עשויה לברר את מהותם המינימלית של הרגמים. ואך לא לעkor את הדעה על זמנם, שנשתרש מימי החפירה הקצרה שנעשתה על-ידי אולבריט בשנת 1923. בעצם הייתה אותה חפירה הפעולה הארכיאולוגית היחידה שנעשתה ברגמים ובאיוורם. תוצאות החפירה של אולבריט ברגם מס' 2 (אל-באריש, עיינה בערבה בטללה שבפרק ב'). שהופקה מטיבות בלתי-צפויות מראש לאחר 5 ימי עבודה (עבדו 25 פועלים). סוכמו בדוח קוצר של החופר²⁾ ובסקירתו של האב וינסנט³⁾ שנג卡尔 ימי לעקב אחר כל חפירה וחפירה בארץ, ולנתחתה ולסכמה. אולבריט חפר חתך ברוחב של 5 מ' דרך קוטר הרגם, ולא הספיק להגיע עד תחתיתו, ובחפירה לא נתגלה שום קויר או מבנה. להפתעתו של החופר, נמצא שהרגם אינו אלא מן התקופה הניאוליתית ולא מתקופת הברונזה אלא מתקופת הברזל. אולבריט, פיטיאן-אדמס ווינסנט קבעו בודאות, שהחרסים שנמצאו בתחום המילוי שווים בטבעם ובזמנם ושיכים למאות הי"ב-הי"א לפסתה. הם נטו לדעה, שהקיראמיקה אינה מתוצרת המקום, ויש לשיך את כל עצמה של תופעת הרגמים לצבאי-כיבוש צר בון. אותה תקופה, כגון הפלשתים או עם אחר מגויי הים. מסקנות אלו נכנסו לספרות. אבל פעמים הרבה הורdegש הצורך

²⁾ W. F. Albright, Interesting Finds in Tumuli near Jerusalem,
BASOR 10, 1923, pp. 1-3.

³⁾ H. Vincent, RB 1924, pp. 420-421.

לסימן את העבודה שהתחילה בה אולבריט ולהגיע לפתרונה של חידת התופעה הזאת. מן החפירה הקצרה ההייא לא למדנו אלא שיש הכרח להמשיכה. מראות הנוף של מרכזו אנטוליה, שאזוריים שלמים בו זרועים טומולי הדומים בצורותם לרגמים שלנו ואינם אלא גבעות-יקברים⁴⁾. חיזקו את ההכרה שראוי להמשיך בעבודת החפירה ולהביא לפתרונה של בעיה משונה זו שבנוו ארצנו. והנה נדרשו לה לבעה החבורה לחקרת ארץ-ישראל ועתיקותה ומחלקות העתיקות של ממשלה ישראל, ושמו על כותבת הטורים האלה את התקפיו לעורך את החפירה באיוור הניל⁵⁾.

ב. סקר ומיפוי

במשך תקופה של החפירה התחלתי בסקר באיוור, כדי לרשום מפה מלאה יותר ומדויקת יותר של הרגמים המציגים בו. סיורים מועטים שסייעו הסייעו לבירר, שקשה לבסס את הסקר והמפה החדשה על הנתונים של מפת הקרן הבריטית (ג'ליון 17) מכמה טעמים, ואלה הם: המפה אינה מצינית את כל הרגמים הנמצאים באיוור, והואיל ואיננה מפרטת את מבנה השטח על כל פרטיו קשה לבדוק אם הרגמים שסומנו סומנו כהכלכה, ועל כל אלה — יש איזה תאמה שאינה ניתן לישיב בין השמות הנתינги למפה לבין הנזקרים בתיאור הדברים (כרך ג', עמ' 7/156). מטעמים אלה נאלצנו לבדוק כל אטר ואטר מחדש ולהשתמש במספרים לסימון הרגמים. המפה 1:20000 משנת 1940 נופלת מבחינת מיפוי הרגמים מן המפה הקורמת, לפי שאינה רושמת אלא רגם אחד בכל האיוור, והואיל וגם מבנה השטח אינו מתואר בדיקנות נאלצתי לחפש מפה אחרת כרकע למפת הרגמים החדשנית. המפות הניתנות בזה (צייר 2) עובדו ושורתו במקוון לפוטוגראמטריה על-פי צלומי-אוויר. באיוור

⁴⁾ עי' למשל, צילומים רבים של קבוצות טומולי באורוים שונים של אנטוליה בספריו של H. H. von der Osten, Explorations in Central Anatolia, Season 1928, Chicago 1929.

⁵⁾ ההוארת ושנין המוסדות יומי החרבה הייבטים תודה רביה למשרד העובדה של ממשלת ישראל, שסייע את כל ימי העבודה שנדרשו בשתי עונות החפירה. אף אני חיבת תודה לאנשי ריבים שסייעו עמי בעבודתי זו בדרכים שונות: מר. י. אבנרט מזכיר הכבוד של החבורה לחקרת איזי ולגביה חנה כגןשטיין מזכירת מחלקה העתיקות, למחדלים מר. א. חירם ולפודרים מר. י. שמעית, מר. י. חרוי ממחלת העתיקות; הצלם מר. י. שוויג, צילם את מרכבת גובלומיט; הגבי בברקאות צילמה את כליהחרט והחרטים, מר. ג. ליף ומר. א. גליק, הבינו את קטיעי המפות המוגדרות; מר. א. פיארשטיין עזר את דעתיו על הרגמים שבביתיות. מר. א. פינגרברג, תלמיד האוניברסיטה, תrzטף לעובדה בעונגה השניה וסייע עמי הרבה הרבה. מלהווה, הנගב של מחלקה העתיקות לא הפסיק בתפקידו בנהג ונטל עליו את החשגה על העובדה ברגם %. לכלום אני מודת מקרב לך.

זה נודעוי לי עד היום 19 רגמים. קרוב לוודאי שישוירם נוספים יגלו רגמים נוספים. בעיקר מסוג הרגמים הקטנים הצמודים למדרונות. על הרכס לצפונה של בית-גילה מסתמן עוד רgem אחד, ואולי הוא הרגם שסומן במפה 1:20000:1 בשם Beit Irza ובמפת הקרן הבריטית בצ'ון Cairn (צ'ון כלליל לכל רגם בנ-בלישם). עבדת הסקר והמייפוי של האיוור עדין לא נגמרה. הטבלה הנחננת לכאן מסכמת את הידייעות על 19 הרגמים (על רגם גיאו, מס' 20, עי' בסוף הפרק הזה) שצוינו במפה החדשה. ממוריהם והשמות המוחשיים להם:

מפה 1:20000	מפה הקרן בריטית	הקוטר (במטרים)	גובהה (במטרים)	מספר הרגם
Tarud	Atiyeh	14	2.8	1
	Afaneh	30	7.5	2
	Barrish	18	5	3
	Tarud	42	9	4
	x	32	6	5
	x	7-12	2-7	6
	Duribeh	20	4.5	7
		26	1.5-2.5	8
	Deir	15	3.6	9
	x			10
האורך : 25				11
			3.5	12
			4	13
			2.5	14
			2	15
			2.5	16
				17
				18
				19
	Jiz	Jiz	7	גיאו
		22		

הערות לטבלה: א) הסימן X סירושן, שהרגם רשום גם במפה הקרן הבריטית וגם נזכר בתיאור הדבירים, אלא שהוא בא שם בלבד שם. ב) השם רגם באריש מוחש במפה הקרן הבריטית ככל הנראה למספר 3 שלנו. אבל כיוון שאולברויות ייחום שם זה למספר 2 שלנו, ובוודאי עשה כן על ספק הדברים שטענו מפני חוסבי ולגיה ומלהחת, יש להגיה שמוורי הקרן טען ג) אף השם טארוד לא ברור לאיזו מהרגמים 6,5,3 יש לויחסו לפי מפה הקרן. (3 במס' 11 לא סיירתי עד עתה.

המפה (צירור 1) מראה את הרגמים בשני ריכוזים: 1—12 באיזור שבין מנהת לעמינדב (צירור 2. קטעים מוגדרים א'יב); 13—19 באיזור מרוחק במקצת ונמוך יותר, על הפסגה והמורדות של כיפת-ההר שעליו בניית המושב החדש בית-זית (צירור 2, קטע מוגדל ג').

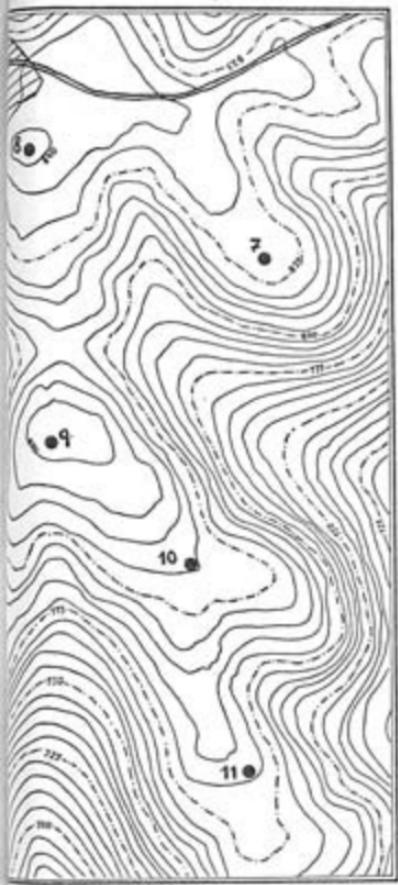
שרטט ג. צ. באර

צירור 1. מפת איזור לאיזורי הרגמים

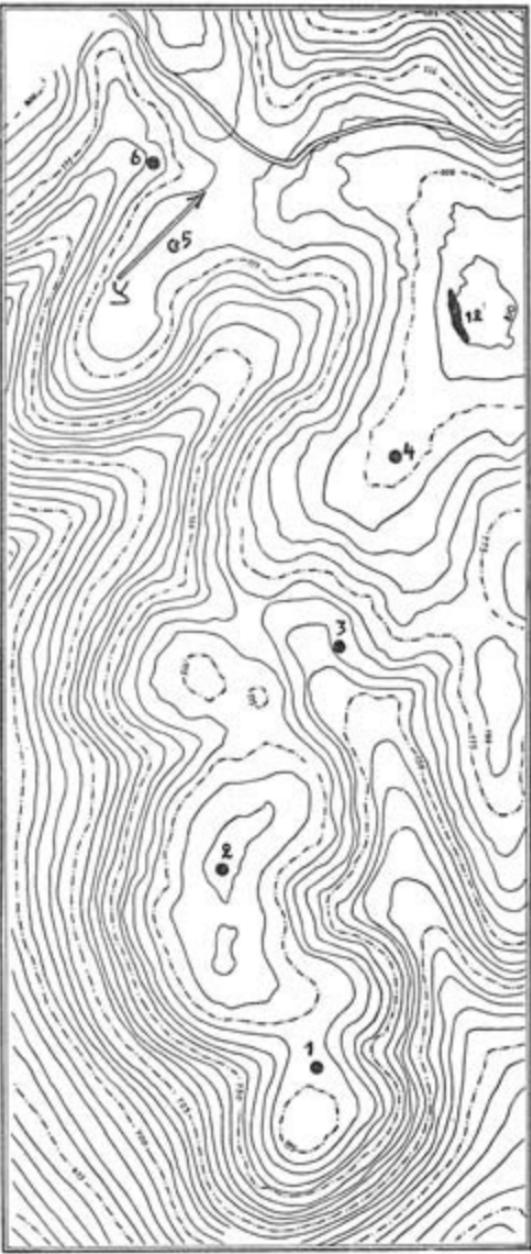
א', ב', ג' — הקטעים המוגדרים

מרבית הרגמים (12.11.9.8.7.5.4.2.1) בנויים על הרכסים ונישאים מעל לפני השטח הסובב אותם, מזוקרים ובולטים למרחוק. מבחינה זו דומה רgem גיאו במידה רבה לקבוצה זו (עיי' ל�מן). גם הרגמים הבנויים (וליתר דיוקו של התיאור מוטב שנאמר: השפוכים) על מדרונות הוואדיות והאו-כפים (10.6.3) מאופרים הם באופן שיבלוו למרחוק מאחד הכוונים. או לפחות ממעלה הוואדי (6.3).

האזור היא הצד השווה שבכולם, קטנים כגדולים, ובכללם גם אלה שמבנה השטח התלול של המדרון שינה אותם קצת מן הצורה העיקרית: לכולם צורת חרוט גדום, הפסגה היא מישטח קטן, והמדרונות תלולים. לדוגמה מוגדרת בתצלום (לוח ט, 1) צורתו של רגמ. 4, הגדל ביזור והנישא מכולם. רגמ. 8 ראוי לתיאור מיוחד, לפי שהוא שונה בצורתו משאר הרגמים.

ב' : הרגמים שעלייד עטינדרב

ג' : הרגמים שעלייד אורה

ג' : הרגמים שבטיותיות

אלימלא חפרנו את רגס 5, לא היינו מגלים את קיומו של רגס 8 כלל ועיקר. והוא מישתח שקוותו 26 מ' בערך, והוא מוגבה מעל פני השטח ב-0.5—1. מ' בקירוב. ובחלקו המזרחי של העיגול זהה נמצאת גבושותית גבואה יותר המגיעת ל-2.5—3 מ'. החפירה ברגס 5 גילתה, שאפשר זה רגס שמלאכת כיסויו לא נשלמה (עי' פרק ג'): מצבו של רגס זה אישר את ההשערה בדבר מהלך הערמותו של רגס 5 וכן נראה הוא מאשר גם את ההשערה על שיטת הקמת הרגמים בכלל.

אף רגס 12 ראוי ליחס עליון כמה דברים: קשה לומר בוודאות, שתוליות מאורכת זו, השונה לגמרי בצורתה מצורמת של שאר כל הרגמים, היא רגס ממש. אולי לא היו לתוליות זו מדרונות תלולים מכל העברים — אפשר היה לפ██וק ללא היסוס שאין היא שייכת לרגמים. מכל מקום עד שתיעשה בדיקה ממשית בתוליות זו, טיבו של רגס זה אינו מחוור.

רגס ג'יו (20) נמצא בודד על אחד הרכסים הגבוהים של גבעות השפללה (ליד הראל). גם איתורו שנבחר בכוונה להבליטו מעל לסביבה, וגם צורתו החורוטית מדים אותו לרגמים שלנו. אבל מדרונותו אין חלקים מדרונותיהם של הרגמים האחרים, ודומה שהוא ממולא ככל אוכנים גדולות הרבה יותר. בשני-שלישים בערך של גובהו מסתמנים ארבעה קירות המציגים לריבוע גדול, והם בנויים אבן-גיזות גדולות. חוקרים אחדים הביעו את הדעה שהוא מבוצר שהתומטח תחתיו, שהיה שומר ורכסים חשובות שבפללה⁶. רק חפירה תוכית, מה שיוכתו לרגמים הנינזאים. על פני שטחו של הרגס הזה ניתן ללקוט ורק חרסים מועטים ביותר. אבל יש בהם כדי ללמד שהוא מתקופת הברזל. לא מזאתי עד עכשו הוכחות מספיקות לשינוי בדיק לאותו השלב המאוחר שבתקופת הברזל, שאליו שייכים שאר הרגמים. סקר החרסים ברגמים לא עשה קודם לחפירה. כפי שכבר אמרנו לעיל, אבל לאחר החפירה מתגלים והולכים חרסים על כל רגס ורגם. שכולם שייכים לאותם סוגים ממש ולאותו של תקופת-הברזל השנייה. עניין בדבר, שמסבב לכל רגס בתוך איזור לא מזומצם ניתן ללקוט חרסים בכמות ניכרת למדי, שעתים מרובה היא מכמות החרסים שעל הרגס עצמו. טעמה של תופעה זו לא יתרור אלא בהמשכו של הסקר. אף שאלת מקומו של היישוב שלו יושן יש לשין את כל תופעת הרגמים. יש להניחה לפרק

⁶ זו דעתם של אנשי הקרן הבריטית (כרך II, עז' 25) ושל אחרים שbowו אחריהם.

הבא של הסקר. ושם נמצא שרידי יישוב מאותה תקופה בעין-כרם, במנחת הכהר הערבי מלחה יושב על גבי הצעירות ניכרת של פעים), או באבו' עוז המנוחת יותר? ⁷⁾.

ג. החפירה ברגם 5 (לוחות ט-ט'ii)

ספאת הריחוק מדורק-המלך נדחתה מחשבתנו הראשונה להמשיך בחפירתו של אולבריט ברגם 2, והוחלט לחפור את רגם 5, הסמוך לדרכ המוליכה לכפר אורה. המחשבה שכיוונת תוכנית העבודה הייתה, שלפנינו גבעות-קברים (טומול) מן הסוג הממצו באנטוליה והשייך שם לתרבות הפריגית ושכנותיה מן המאות ה-11-הט' לפני הספירה⁸⁾. התחלנו בחפירה ב-8.6.53 מתחם הנחלה שבמשך 4-6 שבועות נחפור חתך דרך הקוטר של הרגם ברוחב של 5 מ'. בבסיסו, ונחשוף את תחתית הטומולוס ונגלה את הקבר, אם הוא חבוי במרכזו, או לפחות נגע בקצוות, אם הוא נטמן מחוץ למרכזו (לעתים נהגו לכוון את הטומולוס לציריו לא יהיה חופף את הקבר). על יסוד מה שחשף אולבריט מבנהו הפנימי של הרגם, כלומר על יסוד הידועה שזויה ערמת אבני גדרה שאין בה שכבות — שנינו משיטתו של אולבריט וחפרנו את החתך לא מראש הגבעה כלפי מטה, בדרך שחופרים בהצברות שכבותית. אלא עם גובה פניו הירקע מסביב. ביום הראשון של החפירה הכרנו שגם הרגם זה, כרגם מס' 2, עשוי כולו מילוי אבנים, אבני-שדה של שימושים שונים. ככל שנלכטו על-פניהם השטח מסביב, וככלו שנחצבו מתחום הפאות הסלעיות של הטיראוסת. ביום הראשון של החפירה כבר התחיל להתגלות קיר-הטבעת, שתיאורו יבוא لكمן. במשך השבוע הראשון חשפנו את קיר-הטבעת לכל היקפו סביב-סביב על-ידי חפירת תעלת צרה מסביבו, הויאל ולא היה חשש שנחרוס שום קשר שכבותי עם הקיר. מכך שבעה שבועות בערך. לאחר שנחשפה קיר-הטבעת החתך עצמו לכל אורכו והתחלנו לחזור מגבולות החתך, התחילתה להסתמן בצד הדרומי

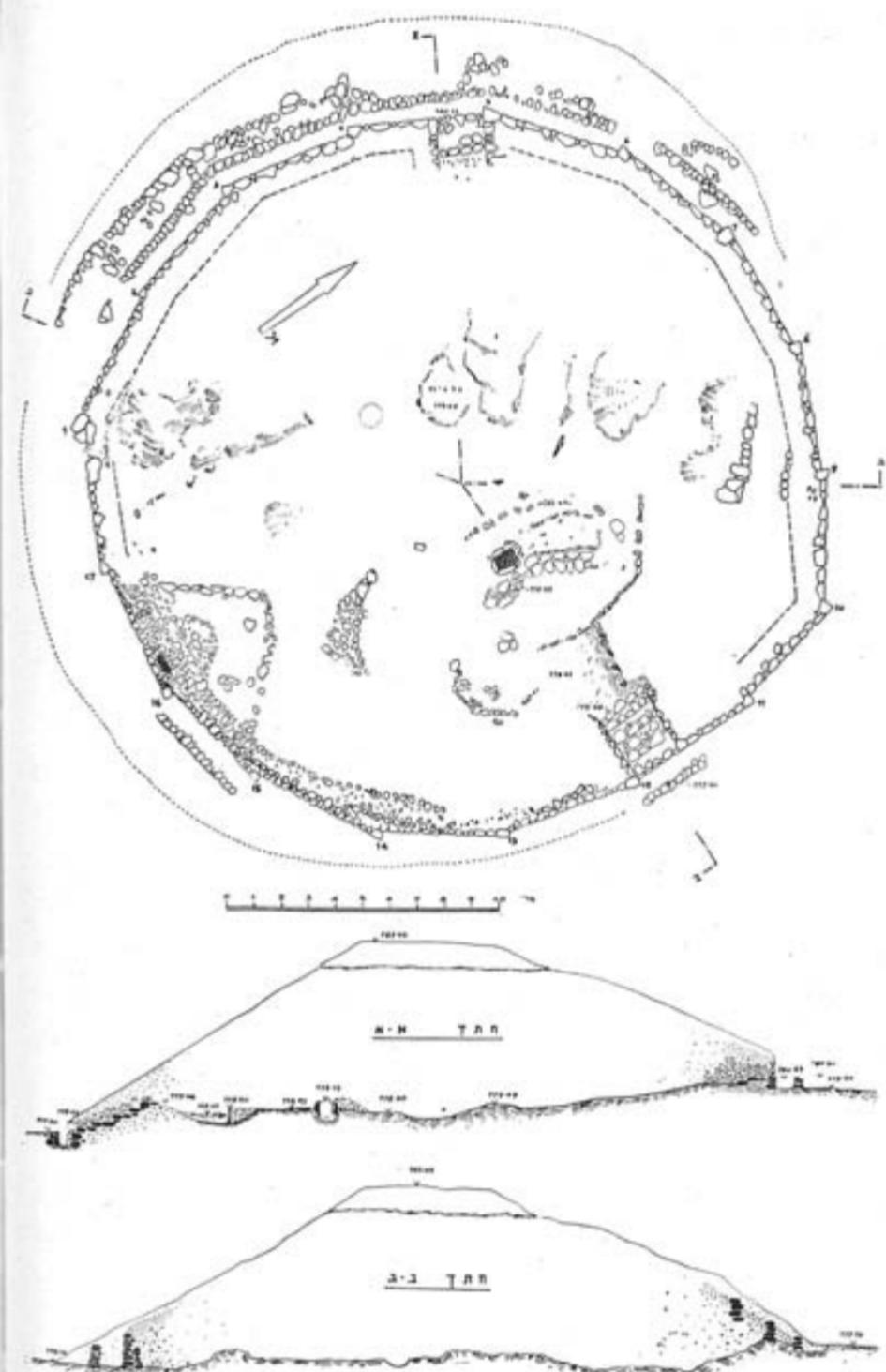
7) באונייש נחקרה ע"י פר סאלם חוסייני בשנת 1910 מערכת קברים עסירה מאוד בכליהם והמצאים אחרים השווים לתקופת הברזל השנייה. אוסף הכלים המעניין הזה, שעדיין לא נחפרס, נמצא במוזיאון רוקפלר, מס' 1111. R.

8) K. Bittel, Kleinasiatische Studien, Istanbul 1942, pp. 88-100; T. Özgür & M. Akok, Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleumshuegel bei Ankara, Belleten, 1947, pp. 57-85, XXIII pls.

של החתק הגבשושית שהוא עושה את המיתקן המוגבה. חישוף המיתקן וגילוי שתי הכנויות, המערבית והמורחת, נעשו בעונת הראשונה, שנמשכה כמעט שלושה חודשים. כיוון שעדיין לא נמצא שום קבר וחלקים של הרגם עוד עמדו על תלם, הוחלט לחזור ולהחפור עד לניקוי השטח כולו, ולברר עד כמה אפשר את כל פרטי המבנים. בסתוג, ב-1.11.53, החחלנו את עונת החפירות השנייה, שנמשכה שישה שבועות בקירוב. תוך הפסיקות אחדות שנגרמו מחתמת הגשם. בעונת זו הסתיים ניקוי הרגם 5, ונחפר רגם 6 בძמיה ניכרת, ואף נערכה חפירת-בדיקה קצרה ברגם 4.

ב-ג'ם 5. התוכנית המצוירת (צייר 3) מראה: א) את שטח הרגם המנוקה, לאחר שהוסר מעליו כל היבטי החורוטי כולל; ב) חתך מהכינסה המערבית דרך המיתקן אל הכניסה המורחת. א-א; ג) חתך לאורך חתך הקוטר שבו הוחל בעבודה. ב-ב. נתאר את פרטי המבנים לא לפי הסדר שנתגלו אלא לפי סדר הקמתם. המתחייב מחישובים הגיוניים גרידת. ונתעלם לפיזעה מן השאלה העיקרית. היא שאלת המהות.

המבנה הראשון שהוקם על פניו רכס ההר המקורי, היה המיתקן (המונח הוא חסר כאן כל משמעות). הוא הוקם על מישטח הרכס ללא יישור פניו השטח על קצף של הטירהסה שמננה משתפל המדרון לוואדי. המיתקן הורם ע"י אדמה שהובאה ממחסיבת. עורובה באבניים ווודקה לתוליות: ביסודה הונח רודב אחד של אבני-שדה מהוקצעות במקצת ונקבע בתוך שכבת האדמה הרודודה של המקומ. המיתקן הוגבה והואם כדי לכבות לתוךו בור קטן, משושה, שכתלו הבלתי-שווים לעומת גודלים של אבן-גיר רכה שנחצבו וסתתו לצורך זה. הרי שהBOR מוקף תוליות מוגבהות במחזית המุงל, ובצדדיו הדרומי והמורחי הוא מוקף מרצפת. עשויה אף היא מאותם לוחות של אבן-גיר. המרצפת נמצאה רק ברוחב של שתים-שלוש שורות לאורך כל התוליות הצפונית-מערבית ובצד הדרומי-מורחי של הבור. ניכרים בה סימני הרס ונחיצה. עומק הבור 0.90 מ'. הבור נמצא מלא אדמה אדומה, מעורבת וריספי פחם ואפר. הצד המורחי של המישטח המוגבה זהה נסמן על קיר בניו אבני-שדה קטנות, לפי שטפים הסלע משתפל כאן. במדרון המזרחי-דרומי של המיתקן, על פני הסלע המשתפל, נמצא שטח שכלו גדוש שרידי שריפת שברי פחם והרבה אפר, ואף האבניים המעורבות בתוך האדמה המושחרת נמצאו שחורות מפיח דשן. בסביבת המיתקן, בעיקר לצד הדרומי והמורחי, ולא רק בגובה המיתקן אלא בכל גובה המילוי שבאיור זהה, היו מרבית

פוד ושרטט המהנדס האדריכלי א. חירם ציור 8. רגמ 5 : תוכנית ושני החקים.

החרסים שנמצאו ברגם זה. על פני הסלע המשתפל, מתחת למקום השורפה ממש. נמצאו שברי סיר-הבישול (لوح י', 1). מסביב למיתקן זה, ובזמן אחד עמו, נבנה קיר-הטבעת המורוח אותו סביב-סביב. המיתקן תופש רק שטח קטן ברבע המזרחי של החצר העגולה זו. הקיר נבנה מטין רויעה הנדסית מרובה, לא במעגל אלא במלולן בן 17 צלעות. הווויתות מהירות יפה יפה צלע אחת אל רעوتה. הקיר בניו בניה ישנה, מאבני-שרה גדולות ובינוניות שכמעט לא הוקצעו. לקיר זה פנים חיצונית בלבד, וצדיו הפנימי אין מעובד כלל. שיעור עובי מגע עד 1.60 מ'. שיעור גובהו המאכטימאלי, בצלע שבין פינה 3 לפינה 4—1.45 מ', וגובהו המינימאלי, בצלע שבין פינה 11 ל-12—0.25 מ'. הקיר מבוסס על הסלע ויורד עם הסלע המשתפל, כאמור, כלפי הוואדי שבמזרחה. דורך באצד המערבי והצפוני, על רמת הרכס, נבנה הקיר עד לגובה המאכטימאלי הנ'-ל, ואילו באצד המזרחי ובצד הדרומי, שהסלע יורד שם, נבנה הקיר בגובה מועט עד למינימום האמור. בצלעות הנמוכות של הצד הדרומי והדרומי-מזרחי ניכרת בניה מיוחדת: הקיר כאילו בניו בשתי קומות. והקומה העליונה חוצה בזוויתיה את זוויתיה של הקומה התחתונה. מתקבל על הדעת, שהזיה שמש אמצעי לחיזוק. בקיר-הטבעת זהה נבנו שתי כניסה אל פנים החצר ואל המיתקן: האחת במערבית-צפונית, בחלקו הגבוה של הקיר, והשנייה במזרח ממש, בחלקו הנמוך של הקיר. שתיהן נבנו על-ידי זווית של הקיר. בהתאם לבניה של פני השטח עשויה הכנסה המורוחית חמיש מדרגות, הבנויות על-גביו הקיר ועל-גביו מילוי שנוסף מבפנים לקיר כדי שיישא את המדרגות. מילוי זה שבצד מזרח מישר את פני השטח שבין המיתקן המוגבה והנתמך כאן בקיר-משען בין העליונה שבמדרגות. לפיכך יש להניח בודדות, שהמילוי הוא בן זמנה של המיתקן ושל קיר-הטבעת והמדרגות כאחת. ולא זו בלבד אלא יש לשער, שכיסו הבנאים במילוי כזה את הצד הפנימי של כל הקיר מסביב, בלי טפק לשם חיזוקו, ועל-כן לא חשו לאראה הקיר מבפנים. המדרגות מכונות בדיקות לבור, והעליונה שבثان נמצאת במפלס אחד עם המרצפת. באצד המערבי לבניתה הכנסה יפה משני צדיה לתוך עובי הקיר המגיע כאן כדי 1.60 מ'. גם בכניסה זו ניכרות שתי מדרגות שטוחות יותר. כניסה זו, שהיא חלל ניכר בקיר, נסתמה בשלב מאוחר יותר. יש להניח שתים-תים הכנסה המערבית, וכן בנייה הקיר הצד השני, שנמצא מקיים את קיר-הטבעת העבה סביב-סביב. וכן בנייה קתעי הקיר השלישי שנמצא

מחוקים את הקיר השני, נעשו כולן בשלב השני: אלו היו פעולות ההכנה שנעשו לכיסויים של המיתקן ושל החצר ברגם. ככלומר במילוי העצום של אבניים.

החרסיטים שנמצאו ברגם זה אינם מרוביים, והם נמצאו בתוך מלאי האבניים לכל גובהו. לעיתים קרובות רأיתי את החרסיטים "באתרטם", היינו בין האבניים שבגביהם שניים של המילוי. יש לציין שבדי המערבי של הרגם נמצאו פחות חרסיטים מאשר בצדיו המזרחי. ועוד ראוי לציין, שניתן להבחין שניים מסויים בסוג המילוי המזרחי והמערבי. חלקה זו לזרחי ומערבי גם לעניין המילוי וגם לעניין החרסיטים בלבד היא יותר. אבל אם ניתן את דעתנו לגבי שתי האבחנות הללו על מנתו של רגם מס' 8 שתוואר לעיל (עמ' 51), אפשר לנצל לכך לפחות גם את מהלכה של מלאכת הכיסוי וההעramento של הרגם. התחלו בשפיכת אבניים על גבי המיתקן עצמו, ומשנתכסה כולה באבניים. ככלומר ברגם בזעיר-אנפין, המשיכו בכיסוייה של כל החצר, תוך היסט הציר של הרגם מהמיתקן למרכזה של החצר.

החרסיטים שנמצאו יש בהם שרירים רבים של קערות עמוקות בעלות ידויות-אוון, מהם מחופים וממורקים. ומהם מפוזרים בלבד מירוק-אובנינים יפה; שרירי פכים ופכיות, שרירים בודדים של פכיות מחופות שחור וממורקות, בסיסי-טבעת למיניהם, ידויות-אוון וידיות-מוט, שפויות של קנקנים, שרירי סורי-יבישול, סייד-הבישול האופיני (لوוח יי'), כל שריריו נמצאו מפוזרים בשטח מוצומצם על פני הסלע ליד מקום השရיפה והפיה החדשן. כל אלה הם חומר מובהק באחדותו, שייחוטו למחרצת השניה של המתה השמנית או למאה השבעית איננו מוטל בספק. كانوا חומר מקומי, אופיני לארץ יהודה. ממצא החרסיטים כלו שנמצא כאן אפשר להקבילו, למשל, לממצא של שכבה II (ובמקרה גם III) בבית-שם, ושל שכבה A בתל בית-מרטיסים.

ד. החפירה ברגם 6

בעונת הסתיו, אותה שעה שעסקנו בעבודות הניקוי והבדיקות העדינות ברגם 5, התחלנו גם בחפירת הרגם מס' 6. שמלאתה עדין לא נסתירה בחרכנו ברגם מס' 6 שני טעמים: משומן קרבתו לרגם מס' 5 (150 מ' בקרוב) ומשומן מצבו הטופוגראפי השונה בכלו ממצבו של רגם 5. הרגם 6 בנוי כפי שאנו מוראים במאה (הקטע המוגדל א') על מדרון של ברק של הוואדי, גובהו ממד גבו רק כדי 2 מ', ו-7 מ' מפניו. למתקבלים אליו במעלה הוואדי הוו-

נראת בולט ושולט. בגלל מצבו הטופוגרافي איןנו עגול בבטיסו, אלא אליפטי. ככל הנראה, מצבו הטופוגרافي הוא שגרם למבנה הפנימי שהיה שונה מבנהו של הרגם מס' 5, כפי שיתברר لكمן. הויל והתוכנית והחטים של רגם זה עדין לא הושלמו, נסתפק בתיאור הממצא. התחלנו בחפירת הcliffe ומיצנו שהוא מורכב מאבנים קטנות מלאו שהAMILIO ברגם 5 מורכב מהן. לאחר ימים ספורים התחלנו לחפור גם במדרון האbove, הדרומי, במחזית גבוחו בקרוב. במפלס זה כבר היה המילוי הרבה יותר גס. הוספנו להעניק במאונך מלמעלה, ובמואון מצדד הדרומי, כדי לחדר עט המילוי כל שיעמיך עד פני הסלע. שכבת המילוי התחתונה הייתה מורכבת מגושי אבנים ענקיות. בהמשך החפירה וההעמקה הכרנו, שمراשו החיצוני של הרגם הזה, השפוך כאלו על גביו שלוש טירות. הוא מטעה, וכוכחנו לדעת, שהAMILIO העמיך עד כדי 3 מ' מתחת לפני הטיראות העליונה שמכבו של הרגם, ורק בעומק זה הגענו כאן לסלע ההולך ומשתפל במדרון, ומסתבר שחלו שינויים במבנה הטיראות במדרון זה מאוזן הרגם. ואף יתכן שהרגם גרם למבנה הנוכחי של הטיראות על ידי שבר את קווי הנבנה הטבעיים במקום הרגש ביתר, בסיבוב הוואדי; נוצרו טיראות חדשות ונצטברה אדמה שנשכחה לכאן ונעקרה בטיראות החדשות מאחורי גבו של הרגם ומצדדיו. משחגנו לפני הסלע, המשכנו בפינו המילוי עד שבאנו לקיר המבוסס על הסלע, הסותם בקו כמעט ישר את הברך של הוואדי בראשה. גילינו את הקיר לאורך 9 מ' בקרוב, אבל יש להניח שבשני הקצוות לא הגיעו לסופו. מעל לקיר זהה במעלה הברך נתגלה קיר שני שאורכו 6.5 מ', והוא כמעט מקביל לראשונה וכאיו חוסם את המפרץ הפנימי ביותר של הברך. קיר זה בנוי בדומה לקיר-התבעת של רגם 5, ואף בו נחגו לפני שיטת הוווות של הרגם מס' 5. מעל לקיר זה נתגלתה מרצתת של לווחות אבן-גיר הדומים לווחות הריצו של המיתקן שברגם 5. המרצפת נמצאת בעומק 30 ס"מ מתחת לפני הטיראה העליונה וברצועה שהיתה מחוץ לכיפת הרגם במצבו הנוכחי. היא מורכבת מארבעה לווחות גדולות, מהוקצעים הקצהה גסה למדי, ומסביב להן תקועות אבני-שרה רגליות. הריצו דומה היה לכיסוי של קבר. וחויל ואף הטופוגרפיה התאימה ביותר לכיסוי ולסתימה של מערה במודר הוואדי, ציפינו לגילוי קבר עם פתיחה חלק מהריצו. התברר שהכיסוי היה מונח על גבי יסוד בניו של אבני-שרה תקועות באדרמת המדרון. קרע טבויות ונקייה מהרטים.

רגם זה עשיר היה בחרטים יותר מרגם 5. מינום וסידורם עדין לא נשלמו, אבל מן הבדיקה הראשונה כבר יש להסיק בזראות שחוזרים כאן אוטם החרטים ואותם סוגים הכללים שנמצאו ברגם 5.

אף-על-פי שניקיו של רגם זה עדין לא נסתים, ואף-על-פי שגם באיזור שני הקירות ציריך לעשות עוד עבודה בדיקה — יש לשער שגם באיזור שני הקירות ציריך לעשות עוד עבודה בדיקה — יש לשער שגם במקרה מס' 5, לא יתרגלת שום דבר.

ה. החפירה ברגם 4

מאחר שברגם מס' 6 מצאנו סידור שונה משלהי הרגם 5, החלטנו לערוך חפירת-בדיקה קדרה ברגם מס' 4, מתוך שהנחנו שאם גם בו יתגלה קיר-טבעת המקיים את בסיסו (МОВН), שלא ציפינו לממצא אלא קטע של הקיר), יהיה רשאים להסיק שהשוני שנתגלתה בין הרגמים 5 ו-6 סיבתו במבנה פנוי השטח. חפרנו חתך ברוחב של 3.5 מ' בקירוב מצד האטום והשלimos ביותר של הרגם, היינו מצד המערב. לאחר שחפרנו 4.5 מ' בחתך אל פנים הרגם נתקלנו בקטע של קיר הדומה במבנהו לקיר-התבעת של רגם 5 לכל פרטיו, ונתגלחה גם אחת הוווות של המזולע. בחפירה הקדרה הזאת (שנמשכה יומיים) יש כדי ללמוד שבכל הרגמים הבנויים על הרכסים עשויים להימצא קיר-טבעת המקיים מיתקן כל-שהוא. שלא כמו ברגם 5, נמצא ברגם 4 כמות גדולה יותר של חרטים. כולם שייכים לאותה תקופה ולאותם הסוגים, ובתוכם בסיס מעובה וגבוה של נר ישראלי טיפוסי.

ו. מסקנות לעניין מהותם של הרגמים

לאחר כל התיאורים הניל נוכל לסכם בדברים מעתים את תוצאות החפירות לעניין מהותה של תופעת הרגמים. צדדים אחדים של הבעיה הוארו וחוqsרו, אחרים נשארו סתוםים, וענינים חדשים שנטעו ררו עקב החפירה. מחכים לפירושם על-ידי המשכת החפירות והחקירות.

א. נחבה בה שאלת הזמן — כל החרטים שנחפרו ואלה שנלקטו ברגמים שלא נחפרו, שייכים ככלquirאמיקה המקומית והאוניבינית ביותר של ארץ יהודה במחצית השנייה של המאה הח' ובמאה זו לפניה. ככלומר לתקופה מלכית יהודת המאות.

ב. הרגם עצמו מורכב כמעט ממילוי אבניים, שאינו מעורב אלא בכמות מבוטלת של אדמה שהיא עיקר קליטתו החיצונית.

ג. הרגם מכסה במכוון מישטח המוגדר ומוגבל בקיר עבה וሞצק.

ד. הקיר נבנה להפריד בין החצר שבתוכו והיקפו לבין החוץ.

ה. החצר יש בה מיתקן המוגבה מעל לפני שטחה. סימני המובاهקים

של המיתקן: מריצפת, בור ומקום-שריפה ואפר.

ג. הגישה אל המיתקן מכוונת ומעידה על מגמות מיוחדות של הבנאים.

ד. אפיקו היה נמצא כבר בתוך החצר הזאת. ויש לזכור ולהדגיש

שהתקופה היא תקופה הטומולית באנטוליה, והרי הסמנים שנמצאו שונים

לగמרי מלאה שבטומולי הפלריגיים ואחרים.

ה. כל השיקולים האלה מעלים את הסברת, שאפשר יש לבקש את

מהותם של הרגמים בספירת הפלוחן. לפי המקרא היו שני סוגים של בוטות,

במotaות שבתוכן מקדשות שהיו מעין מזבחות. ובמotaות שנבנו בחיק הטבע. הבמות

שיהם מזבחים ומקטרים בהם" (מלכ"ב י"ב, ג'-ד') והשייכות לפי דברי

יחזקאל (ו. א-ו) "להרים ולגבאות לאפיקים ולגיאיות" לא נחקרו עד כה.

בדרכ השערה ובסתיגות ורבה המותנית בתוצאות החפירה הבאה, אפשר

להעלות את ההצעה, שהרגמים הם במotaות שחיק הטבע⁽⁹⁾.

ט. בה מידת שפרטיהם המבנימים, המיתקן, קיר-הטבעת והמדרונות הקבועות

במוראה הולמים את ההשערה הזאת — באותה מידת תמורה שיטת ההיסטוריה

והנתיצה של "המotaות" האלו. לאיזה צורך ומתחן היו כוונה באו להרים ולנתוץ

מקום-פלוחן שאין רצוי עוד על-ידי הקמת רגם מונומנטלי מעליו? אף

תמורה הדמיון הרב שבין המילוי השיך לשלב הבנייה (המילוי שמתח

למדרגות ובשתח שבין המיתקן) לבין המילוי של הרגם העזום השיך

לשלב ההיסטוריה.

י. יש צורך להטעתם, שמן הנמנע להנition, שבתחלת קים היה רק

המיתקן שלל ראש הרכס, והקירות על כניסהו ומדרונו לא נבנה אלא לשם

הקמת הרגם. כלומר שהוא שיך לשלב ההיסטוריה. כנגד השערה זו מעידות

הכניסות העשוויות בכוונה ברורה, ובעיקר ההתאמה הגמורה שבין גובה

המרצתת של המיתקן לבין גובהה של העלionaה שבמדרגות.

(9) יש לחוביר כאן את קבוצת הרגמים שנחפרה ע"י המשלחת השוודית בפליאוסקופיה סקופיות, אַפְּיָעִילִיסִי ששיוכים הם לתקופת הברונזה התיכונית, שאחדים מהם יכולים כיסו לרובי החופרים. E. Gjerstad and others, Swedish Cyprus Expedition, I, Swedish Cyprus Expedition, I, pp. 416-438). לעניין נתיצת הבמות מוחר אויל להביא וראייה מפסוק פיטוי בהושע (י', ח') אין בהשמדה הבמות, שאפשר מסתחר בו רמו לניצת הבמות על-ידי כיסוין בגבעות (ברגמים):

"וַיַּעֲשֵׂה (הבמות והפזבאות) לתחום פסונו ולגבועות נפלו עלינו".